

Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.5. Архіви – складова інформаційного ресурсу суспільства. – К., 2002. – С.296–308.

⁸¹ Докладніше див: *Осташко Т.* Польська військова спецслужба (dwojka) про український монархічний рух // *Ucrainica-polonica*. – К.; Житомир, 2004. – Ч.І. – С.249–256.

⁸² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.991. – Арк.90–101.

⁸³ *Липинський В.* Вказ. праця.

⁸⁴ Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.19.

⁸⁵ Там само. – С.20.

⁸⁶ ЦДІАЛ. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.97.

⁸⁷ Там само. – Арк.105.

⁸⁸ В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.152.

⁸⁹ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.28.

⁹⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. праця. – С.135.

⁹¹ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – С.452–472.

⁹² В'ячеслав Липинський: з епістолярної спадщини. – С.28.

The article reveals the main stages of formation of V.Lypyns'kyi's political conception and its role in the development of Ukrainian socio-political thought.

* * *

О.О.Крижановська*

СОЦІАЛЬНІ НАСТРОЇ ТА УЯВЛЕННЯ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 20–50-х рр. ХІХ ст.

У статті розглядаються особливості соціальної психології кріпосних селян Правобережної України другої чверті ХІХ ст., досліджуються ставлення селян до власності, хліборобської праці, волі та особливості відображення соціальних настроїв і уявлень у сфері національних відносин на селі.

Соціальні настрої селян – вираження ними свого ставлення до суспільних устоїв, своїх вимог до умов життя. Цей «життєвий тонус» міг бути «піднесеним» чи, навпаки, «пригніченим». Він нерідко слугував каталізатором актів соціального протесту селян. Траплялося, що на соціальний настрій селян впливали не лише конкретні життєві обставини, а й поширювані чутки (у багатьох випадках – малодостовірні чи і взагалі безглузді).

На свідомість селян впливали також їх уявлення та уява (здатність відтворювати щось у думках). Уявлення могли бути адекватними, чіткими, чи, навпаки, помилковими, обмеженими, невизначеними. Чим реалістичнішими вони були, тим більшою результативністю відзначалася їх регулятивна і стимулююча діяльність.

Основною метою даної розвідки є з'ясування особливостей соціальної психології кріпосних селян Правобережної України другої чверті ХІХ ст. Для її досягнення аналізуються чинники, які визначали психічні почуття селян чи, принаймні, істотно впливали на них, досліджуються ставлення селян до власності, хліборобської праці, волі, особливості їхнього соціального ідеалу, відображення соціальних настроїв та уявлень у сфері національних відносин на селі.

* Крижановська Оксана Олегівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

Через тривале перебування Правобережної України у складі Речі Посполитої тамтешня система соціальних відносин, збережена царським урядом Російської імперії, до складу якої було інкорпоровано Правобережжя, головним чином із політичних міркувань (щоб забезпечити політичну толерантність польського дворянства), істотно відрізнялася від такої, що склалася на Лівобережжі та Півдні України. Кріпосництво вкоренилося міцніше на Правобережжі. Основну масу населення цього краю становили поміщицькі селяни (на Лівобережжі переважали селяни державні, яким господарювалося значно вільніше). Соціально-економічне розшарування в їх середовищі було в 30–50-х рр. XIX ст. менш виразним, ніж між державними селянами Лівобережжя. На відміну від Лівобережної та Південної України, де соціальним регулятором у відносинах між землевласниками і селянами слугували закони, на Правобережжі цю функцію виконували в основному звичаї та традиції, що їх встановлювали, як правило, самі поміщики. На характер відносин між селянами й поміщиками суттєво впливало те, що переважну більшість поміщиків на Правобережжі становили польські дворяни та представники полонізованої української шляхти. Навіть маєткова адміністрація, з якою селянам доводилося безпосередньо контактувати, складалася переважно з дрібної шляхти. Отож, селяни на Правобережжі неминуче зазнавали не лише соціального гноблення, а й національних і навіть релігійних утисків (поміщики і поставлені ними адміністратори були, як правило, католиками, селяни ж у своїй масі – православними).

У 30-х–50-х роках XIX ст. село на Правобережній Україні справляло гнітюче враження. Кріпосницьке гноблення, зростання панщини, малоземелля, нестача робочої худоби – усе це призводило до зубожіння селян і, як наслідок цього, до збіднення багатьох поміщицьких господарств. О. Забелін, автор «Военно-статистического обозрения Волынской губернии», зазначав, що «в нинішнім поколінні поміщиків помітний абсолютно хибний напрям у домашньому житті... Вони натискають на всі пружини (одержання) прибутків і, швидко розорюючи селян, передчасно втрачають батьківське надбання»¹. Щоб компенсувати збитки, завдані багатьом поміщицьким господарствам у ході воєнних дій 1830–1831 рр., а заодно помститися «хлопам» за відмову підтримати «польську справу»², поміщики (на Правобережжі це були переважно поляки) посилювали кріпосницький визиск. Панщина зростала, багатьох селян, особливо внаслідок проведення «інвентарної реформи» 1847–1848 рр., поміщики переводили на т.зв. «місячину», тобто забирали у них наділи й робочу худобу, а їх самих та працездатних членів їхніх родин примушували відбувати щоденну панщину³. У багатьох маєтках впроваджувалася обтяжлива для селян система «уроків», яка змушувала їх відбувати одноденну панщину впродовж двох–трьох днів. «Що було найтяжчим за доби кріпацтва, то це «уроки», – згадував колишній кріпак В. Горленко. – Настала косовиця, і на одного дійсного косаря відмірювали ділянку і на його жінку та дітей, якщо вони ще не ходили на панщину. Ще гірше було в жнива. Часто можна було спостерігати, як на двох–трьох десятинах, відміряних як урок для всіх членів сім'ї, жне одна душа, чоловік чи жінка; від понеділка до суботи вони «урок» не закінчували, а з понеділка вже починалися нові «уроки». На себе люди працювали лише ночами, і один Бог знає, як витримували вони цю надлюдську працю»⁴.

У повітах Київського й Волинського Полісся система «уроків» застосовувалася переважно на лісових роботах і була для тамтешніх селян особливо важкою, оскільки ці роботи виконувалися далеко від рідної домівки, тому їм доводилося надовго залишати своє господарство напризволяще. Селянам (особливо на Київщині) давалися взнаки малоземелля та нестача робочої худоби. Так, у Київській губернії у 40-х роках XIX ст. мали тягло і займалися землеробством не більше третини селянських дворів⁵. Ще важчим було економічне становище

селян Поділля та Волині. Волинський губернатор у 1937 р. повідомляв, що тамтешні селяни «взагалі бідні, а їхнє господарство розладнане»⁶. На Волині існували цілі села, людність яких жила з милостині⁷.

Не краще поміщицьких жила більшість селян у державних маєтках⁸. На Правобережжі державні селяни перебували на так званому «господарчому становищі» (маєтки з ними здебільшого віддавались в оренду місцевій шляхті). Таких маєтків тоді налічувалося 404⁹, тобто 87% від їх загальної кількості. Посесори, як і поміщики, користувалися правом вотчинної поліції та суду над селянами, їхні хижацькі методи господарювання в орендованих маєтках держава практично не контролювала. Автор «Обозрения Киевской, Подольской и Волынской губерний с 1838 по 1850 год» писав, що становище державних селян було «ледь не гірше, ніж селян поміщицьких... Орендарі й адміністратори гонили селян на побічні роботи у власних маєтках і записували по ревізії за собою..., за найменший опір, за кожну подану скаргу жорстоко карали»¹⁰.

Чимало селян марно намагалися поправити своє майнове становище з допомогою відхожого промислу, навіть заняттям контрабандою товарів. Економіст і статистик Дмитро Журавський (1810–1856 рр.) писав, що «до зими багато їх (заробітчан – *Авт.*) поверталися, але рідко хто приносив додому зароблені гроші..., більшість приходять обшарпані, ледь вкриті клаптями літнього сіряка»¹¹.

Однак не лише реальні умови життя визначали суспільно-політичні настрої та уявлення селян Правобережжя в досліджуваний період. Їх психологію і світогляд суттєво корегували також інші чинники, передусім польське повстання 1830–1831 рр., антикріпосницьке повстання селян у Східній Галичині (1846 р.), «інвентарна реформа» 1847–1848 рр., Кримська війна 1853–1856 рр. тощо.

Правобережнє селянство, в якого, за словами сучасника, «на спині ще не погоїлися рубці, по-нелюдськи проведені панськими нагайками»¹², не підтримало спробу польського дворянства на початку 30-х рр. XIX ст. відродити Велику Польщу¹³. Проте польські патріоти не полишали надію схилити українських селян на свій бік у політичному протистоянні царській Росії. Скажімо, восени 1848 р. подільський цивільний губернатор повідомляв уряд, що на прикордонні з Волинню виявлено 30 примірників «обурливого заклик до черні», написаної «польськими літерами малоросійською мовою» листівки «Голос світу до братів руснаків»¹⁴. Російський уряд своєю чергою, звертався до правобережних селян по допомогу у боротьбі проти польських «заколотників». Це все неминуче втягувало селянські маси у «велику політику», формувало їхні політичні симпатії, громадянські та національні почуття.

Ще більший резонанс у середовищі селян Правобережної України викликало велике селянське повстання в Самбірському окрузі (Східна Галичина) навесні 1846 р. Генерал-ад'ютант граф Олексій Орлов повідомляв тоді міністра внутрішніх справ Російської імперії Л.О.Перовського, що у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії поміщицькі селяни «стали більш свавільними і вголос висловлюють свої скарги. Існує думка, що до цього, крім чуток про виступ селян проти своїх панів у Галичині, їх підбурюють закордонні простолюдини, які під виглядом продажу ягід та інших товарів проникають на нашу територію»¹⁵. Аналогічне повідомлення отримав у листопаді 1846 р. Л.О.Перовський і від надвірного радника Муравйова, який з'ясував «стан умів» кріпосних селян у зв'язку з подіями в Галичині: «Нині... здебільшого уми селян західних губерній мають шкідливий напрямок і поміщицькі селяни із задрістю дивляться на перехід державних селян на оброк...»¹⁶.

Чиновник для особливих доручень у своєму донесенні генерал-губернатору Правобережної України Д.Г.Бібікову висловлював у квітні 1847 р. стурбованість із приводу того, що «нове положення про селянський стан (скасування панщини – *Авт.*) у Галичині та Царстві Польським було сприйняте селянами (Подільської

губернії) за добровільний дар від уряду, тому виникали непорозуміння щодо ставлення їх (селян) до володільців вороже і цілком послаб вплив поміщиків на селян... За таких умов ідеї комунізму, поширившись у Західному краї, мали б вельми згубні наслідки для (тамтешніх) поміщиків»¹⁷. Цього чиновника лякала ймовірність поширення серед поміщицьких селян західних окраїн Російської імперії «комуністичних» ідей, а ольгопільському повітовому предводителю дворянства здалося (про це він повідомив 6 липня 1848 р. Д.Г.Бібікову), що у селі Баланівка Подільської губернії «майже комуністичні» ідеї вже опанували селянами¹⁸. Поліції і чиновникам «комуністичними» вочевидь уявлялися наміри селян здобути волю шляхом винищення поміщиків і розподілу між собою їхнього майна. Про існування цих намірів, навіть зміцнення їх унаслідок галицьких подій, свідчать архівні джерела. Так, наприкінці травня 1846 р. князь Любомирський повідомляв, що селяни с. Вербка-Мурована з надією говорили про те, що «в Німеччині всіх панів вирізали мужики...»¹⁹. Чиновник для особливих доручень рапортував у квітні 1847 р. генерал-губернатору Д.Г.Бібікову, що «селяни знають про минулорічні смути в Галичині й пояснюють їх собі так: «Мазури вирізали панів, щоб звільнитися від панщини і стати вільними»²⁰. Із Волині він тоді ж повідомляв, що «селяни взагалі плакають думку, що в їх становищі незабаром має відбутися переміна... Одні говорять, що взагалі не будуть коритися своїм панам, а інші вважають, що вони так, як це є в Царстві Польському, працюватимуть на поміщика тільки впродовж одного дня на тиждень і т.п.»²¹.

Проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. посилило у селян прагнення до соціальної рівності та почуття власної гідності. У кріпаків з'явилася віра в те, що й вони нарешті здобули своє право. Чутки про невдачі російської армії у Кримській війні 1853–1856 рр. послабили в них царистські ілюзії. Саме тоді селяни вели розмови про можливість розгрому Російської імперії англійськими й французькими військами, який принесе їм жадане звільнення від кріпацтва.

Себе і своє місце у суспільстві селяни Правобережної України оцінювали крізь призму усвідомлення ними суспільної значущості хліборобської праці, притаманного також європейському селянству²². Вони вважали працю хлібороба своїм покликанням, дарованим їм самим Богом. Тадей Рильський записав на Київщині народну пісню, де були такі промовисті рядки:

А Господь і к нім (до Адама та Єви – *Авт.*) рече:

«В поті лица хліб сністе,
Візьми заступ та нагнися,
Копай землю, потрудися –
Щось тобі Бог уродить»²³.

Без селянської праці, на їхню думку, ніхто у суспільстві, особливо пани, не змогли б існувати. У народній пісні, складеній у період Селянської реформи 1861 р., щодо цього говорилося:

Свободонька панциноньку перед собою гнала,
Загнала її в ліса-дебра, щоб там пропадала.

А за нею пани-ляхи ідуть у погоню:

«Вертай, вертай, панцинонько, вернися додому!

Ми не вмієм молотити, наші жінки жати,

Вертай, вертай, панцинонько, не дай пропадати!»²⁴

Про це ж ідеться і в багатьох народних прислів'ях та приказках («коли б не хлоп, не віл, не було б і панів», «я вашець і ти вашець – а хто нам хліба напашець?»²⁵).

Повага до хліборобської праці була в потомственого мужика такою великою, що він осудливо ставився до тих, хто, на його думку, зраджував батьківській ниві і шукав кращого життя у місті. «Як був Грицько, то (було) всього багаць-

ко, а як став Григорій, то як (...) голий», – глузливо кепкували з таких відступників хазяйновиті мужики²⁶.

Те, що селяни усвідомлювали себе годувальниками суспільства, сприяло руйнуванню в них традиційного селянського сервілізму, пробуджувало приспане кріпосництвом почуття власної гідності. Напередодні скасування кріпосного права селяни вже не хотіли визнавати соціальних пріоритетів шляхти, тим паче, що в її середовищі кількість безмаєткових шляхтичів зростала, а їх соціально-економічне становище наближалося до селянського. Про це красномовно свідчить розмова двох селян із с. Обуховичі Радомишльського повіту Івана Шлапака та Костянтина Сірошенка із шляхтичем із Радомишля влітку 1849 р. Шляхтич привітався із селянами, але при цьому назвав їх «мужиками». Таке звертання селяни оцінили як грубість, вияв неповаги до них і запропонували шляхтичеві надалі називати їх «панами-братцями», якщо він не хоче скуштувати мужицьких кулаків²⁷. Аналогічні настрої селян засвідчувала й глузлива народна пісня, складена на Правобережній Україні та записана колишнім кріпаком:

Їхав ляшок із Варшави,
Надів сині шаровари
І шабельку у бока,
Не боїться мужика.
Їхав ляшок понад лугом,
Аж там оре мужик плугом;
Ляшок шапки не здіймав,
«Помогай Бог!» не сказав.
Мужик його привітав,
За чуприну похитав.
«То бери ти, хлопче (погоничу) пугу,
Та научи ляшугу
Як шапочку здіймати,
«Помогай Бог» казати...»²⁸.

Зростання в селян почуття самоповаги часом виливалося у відкриті акції соціального протесту. Вони хотіли відчувати себе громадянами в державі й вимагали відповідного ставлення до них з боку поміщиків та місцевої адміністрації. Так, коли у зв'язку зі смертю Миколи І пристав повітового містечка Сквир на Київщині необачно привів до присяги царю Олександрю II місцевих селян (цього він не повинен був робити), а інший пристав тоді ж змусив присягнути селян с. Березне Корсунського повіту як свідків у справі викрадення чиєїсь кобили, березнівці обурилися: «Хіба ми не люди в нашого царя? Всі пани, і попи, і жиди царю присягали, а ми не дали присяги! Ми на глум на рябу кобилу присягали!»²⁹. Це обурення селян вилилося в криваву «Київську козаччину» 1855 р.

Суспільний устрій не здавався селянам Правобережжя справедливим ні до, ні після скасування кріпосного права. Соціальну справедливість вони, як і західноєвропейське селянство, пов'язували з ідеалом Правди – об'єднуючою ланкою «початку й кінця народної соціальної утопії»³⁰. Цей ідеал був досить абстрактний. Загалом же він символізував рівність усіх не лише перед Богом, а й у реальному житті. Єдина для всіх Правда (символ соціальної рівності) колись існувала, однак люди, зрештою, її втратили („була колись Правда, та заржавіла», «Правда ясніша від сонця, та її зі свічкою шукають»³¹), тепер же навіть Бог неспроможний її відродити, одна смерть всіх урівняє («тільки то й Правди на світі, що смерть: вона не знає, хто бідний, а хто багатий»³²). Тадею Рильському запам'яталася сумна казка, яку він почув у Київському повіті. У ній ішлося про те, що заможний господар улаштував обід, але не для всіх, а лише для Правди. Він не саджав за стіл нікого, бо вони не живуть за Правдою, «навіть Бога, який

одним дав усе, а іншим – нічого, окрім тягарів». Лише Смерть він посадив за стіл, бо вона до всіх ставиться однаково³³.

Люди, як уявлялося селянам, не зуміли зберегти Правду – і вона трансформувалася в кілька правд, так що справжня Правда залишилася при простих і убогих, а багаті ж та вельможні зажили своєю «правдою», насправді ж – неправдою, кривдою («правда в постолах, а кривда в чоботях», «багачева правда гірше брехні», «мужича правда є колюча, а панська на всі боки гнуча», «панська правда всюди однакова: на мужицькому горбі»³⁴). Думка про зречення сильними світу цього високого ідеалу Правди, тобто про їхнє небажання виконувати Божі заповіді, яскраво відобразилось у відомій лірницькій пісні «Нема в світі Правди, Правди не зіскати». Тадей Рильський повідомляє, що ця пісня була в XIX ст. дуже популярною в середовищі простих українців³⁵.

Основним критерієм справжньої Правди селяни вважали справедливий розподіл власності. Не маючи адекватного уявлення про сутність власності, вони все ж здогадувалися, що саме позбавлення їх права власності на землю було першопричиною їх підневільного становища³⁶ і домагалися її перерозподілу. При цьому вони опиралися не стільки на теоретичне обґрунтування своїх прав на землю, скільки на практику громадського й родинного життя – на звичаєве право. У XIX ст. у народній правосвідомості на Правобережній Україні побутувало стійке уявлення про сервітути – спільну власність селян і поміщиків на ліси, пасовиська, водойми, оскільки самі землевласники не заперечували такої практики, дозволяючи селянам до скасування кріпосного права випасати свою худобу на поміщицьких угіддях, збирати хмиз і дари природи в поміщицькому лісі тощо. Селяни, не розбираючись у юридичних тонкощах, вважали, що, оскільки можуть випасати свою худобу на поміщицьких левадах, то й дерева також належать їм, через що іноді чинили опір вирубці поміщицьких дерев на громадських левадах³⁷.

У суспільній свідомості селян напередодні скасування кріпосного права (ймовірно, під впливом поширюваних чуток, що волю їм, можливо, дадуть, але землю залишать у власності поміщиків) з'явилося і міцніло переконання, що не лише сервітути, а й орна земля мають належати селянам. Свої претензії на земельну власність вони вмотивовували двома основними аргументами: 1) вони вже відпрацювали панам за землю і 2) Бог створив землю не для нероб-поміщиків, а для тих, хто працює на ній. Учасники «Київської козаччини» 1855 р., наприклад, заявляли: «Поля і ліси – наші, і все, що є у панів, – також наше. Воно так і є, бо ми самі і наші предки за все це вже відпрацювали»³⁸.

Таким же аргументом відстоювали в середині XIX ст. право власності на «всі поміщицькі землі та угіддя» селяни Таращанського, Звенигородського та Васильківського повітів на Київщині³⁹. Надання селянам «волі без землі» лише зміцнювало в них це переконання. Ось які нарікання селянина записав у 1862 р. етнограф: «Підмовляють (поміщики та урядники) на якийсь-то оброк: по їх – плати та викунай, та тільки те й роби, що плати. Сказано, собаку прив'язано, та вона й бреше! Який оброк? Та і з чого його заплатиш? Зі шкури? Та її й так доволі драли, зовсім облупили... А із землі? За віщо ж то за свою землю, та ще й платити? Бог її нам дав, Бог і візьме... Навкруги станового та всякого іншого начальства всюди до біса позаводилося. Може і справді доведеться свою землю, своєю кров'ю политу, викупляти!»⁴⁰.

Загалом селяни Правобережної України ставилися до приватної власності з повагою. Як свідчить народний фольклор, крадіжку вони засуджували як аморальний акт. Разом із тим серед них набули поширення й зрівняльні ідеї, притаманні також європейському і російському селянству. Однак, якщо в Європі соціальні низи виводили свою вимогу майнової та соціальної рівності з відповідних біблійних ідей і понять (рівність – Божий дар ще «від Адама і Єви»), то ук-

раїнський селянин – переважно з громадської практики та свого переконання в тому, що майном мають володіти ті, хто створив його своєю працею. Етнограф записав розповідь польського шляхтича про напад гайдамаків на панський маєток у с. Чорнявки неподалік від Бердичева. Гайдамаки зібрали сільську громаду, відкрили панський льох і дозволили людям забрати з нього напої та інші продукти зі словами: «Пийте, люди, беріть, що хочете. Це ваша праця»⁴¹. Саме таке розуміння справедливості перерозподілу власності породжувало мрію селян про передачу їм від панів не лише землі, а й іншого майна, передусім робочої худоби. Коли до селянина Гордія Шелена із с. Ліщинівка Васильківського повіту у 1849 р. прийшов односелець позичити воза, той сказав позичальнику: «Не проси воза, незабаром виріжуть панів і ляхів, то будуть (нашими) воли і вози»⁴².

Західноєвропейські селяни намагалися реалізувати свій соціальний ідеал, як правило, під проводом парафіяльного духовництва. Священники і монахи «тримали натовп у своїх руках, викликаючи в нього то страх, то надію, примушуючи його плакати, співати, коритися чи бунтувати. Вони говорили від імені Господа Бога»⁴³. Вожаками ж правобережного селянства здебільшого були харизматичні вихідці з його ж середовища – «батьки», отамани. Це пояснюється, мабуть, соціальною пасивністю низового духовництва та тією обставиною, що воно, будучи в середині XIX ст. значною мірою зрусифікованим і перетвореним державною владою в придаток бюрократичної машини, не користувалося особливою довірою у селян, навіть зараховувалося ними до числа своїх класових ворогів.

На Заході «вандалізм натовпу спрямовувався не на пограбування, а на руйнування»⁴⁴. На Правобережній Україні селянські бунти, через національну специфіку селянського ідеалу, нерідко поєднували і те, й інше. Колективний підпал поміщицького маєтку тут нерідко супроводжувався пограбуванням майна погорільця. Ймовірно, не лише почуття заздрощів до тих односельців, котрі завдяки своїй підприємливості і хватці⁴⁵ стали заможними, а й переконання в тому, що кожен, чиею працею створювався цей статок, може претендувати на його частку, викликало в сільській бідноті бажання пожитися за рахунок майна не лише поміщиків, а й інших багатіїв. Уособленням соціальної справедливості незможні селяни вважали того, хто, подібно до ідеалізованого ними Устима Кармалюка, забирав майно у багатих і роздавав його бідним. Така реалізація зрівняльних ідей здавалася багатьом селянам богоугодною справою:

З багатого хоч я й візьму –

Убогому даю

Отак гроші поділивши,

Я гріхів не маю⁴⁶.

Стабільним, незламним було прагнення кріпосних селян до волі, яке наростало упродовж першої половини XIX ст. Напередодні скасування кріпосного права сама думка про подальше перебування в кріпосницькій неволі здавалася їм нестерпною, вони ждали «хоч за три дні перед смертю волю побачити»⁴⁷. Чигиринський предводитель дворянства Нечай стурбовано повідомляв у 1832 р. генерал-губернатора Правобережної України, що на Черкащині поміщицькі селяни «... думають не лише про те, як огородити себе від утисків із боку власника, а, як здається, навіть про цілковиту волю»⁴⁸. У квітні 1847 р. чиновник для особливих доручень інформував генерал-губернатора, що на Волині поміщицькі селяни «не лише до поганого, а й до доброго поміщика не мають і найменшої прихильності»⁴⁹. Селяни вважали, що «пани однакові, що у вас, що у Кракові», що «на один копил дідько всю шляхту покроїв»⁵⁰, прагнення повалити панське ярмо було в них незламним.

Переконання селян у тому, що їм треба здобути волю, підкріплювалося переказами про боротьбу їхніх дідів і прадідів проти кріпосницького гноблення,

про козаччину та гайдамаччину. Тадей Рильський зазначав, що живучість історичної пам'яті була важливою і невід'ємною складовою психології та світогляду українського селянина: «Розради в своєму горі народ шукав... у зверненні до історичної традиції»⁵¹. У народній пісенній творчості селяни зберігали пам'ять про Нечая, Бондаренка, Морозенка та інших народних героїв Хмельниччини, які далися взнаки «ляшкам-панкам». Чиновник для особливих доручень повідомляв улітку 1848 р. генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, що в містечку Жаботині на Черкащині селяни «споконвіку відзначалися бунтівним духом... (і) дуже добре пам'ятають про ту сваволю, якою виділялися (за гайдамаччини) їхні діди...»⁵².

Схильність українських селян романтизувати та героїзувати своїх пращурів помічали й іноземці. Так, аташе французького посольства у Петербурзі Жан-Бенуа Шерер писав про українців наприкінці XVIII ст.: «Народ цей багатий на перекази про своїх прадідів...»⁵³. Самі селяни вважали це своєю слабкістю („хто про що, а він про Наливайка»⁵⁴), однак при цьому дбайливо зберігали все те, що нагадувало їм про героїчну минувшину. Так, уманський земський справник повідомляв навесні 1854 р. київського цивільного губернатора, що у с. Мошурові одноворець Іван Сулима зберігає «простонародне, написане масляними фарбами» полотно, на якому зображено «колишню уманську різню»⁵⁵.

У своїх історичних героях, як правило, в народній пам'яті ідеалізованих, селянство бачило не просто символ національної ідентичності, а реальну силу, здатну повести його на боротьбу за соціальне та національне визволення. Так, у 1826–1827 рр. селяни Уманщини поширювали звістку про те, що нібито з'явився син Гонти, який розіслав «усім панам укази з вимогою віддати усю землю селянам і повернутися якомога швидше до Варшави, а хто не виконає цього указу..., того селяни вб'ють»⁵⁶. У жовтні 1853 р. звенигородський земський справник повідомляв київського цивільного губернатора, що серед селян повіту ходять чутки, буцімто на полях с. Павлівка є льох, у якому колись переховувалися гайдамаки й дотепер там зберігається їхня зброя⁵⁷. Отож, на відміну від російського селянства, селяни Правобережної України більше покладалися не на заступництво «доброго царя» (таким їм уявлявся у 20–50-х рр. XIX ст. великий князь Костянтин Павлович), а на козацьку та свою історичну героїку. Звернення до історичної традиції об'єктивно посилювало притаманне українському селянству почуття колективізму («грумада – великий чоловік», «що громада забажає, того й пан не поламає»⁵⁸).

Торкнемося питання про ставлення правобережного селянства до національних меншин, оскільки воно прямо стосувалося його суспільної світоглядної парадигми.

Володимир Іконніков навів низку фактів, які свідчать про поширення на Київщині у 1826–1827 рр. бунтівних чуток, що нібито гряде винищення «ляхів» і «жидів»⁵⁹. Поширення цих чуток він пов'язав зі своєрідним впливом на селян повстання Чернігівського полку (грудень 1825 р.). Аналогічні чутки поширювалися на Правобережній Україні і пізніше. Так, у містечку Таганча селянка Мотрона Науменкова запевняла влітку 1848 р., що «через кілька днів почнуть жидів і ляхів різати, а нам заборонено щось жидам і ляхам продавати і щось у них купляти»⁶⁰. У 1849 р. селяни с. Обуховичі Радомишльського повіту Іван Шлапак та Костянтин Сірошенко порадували стрічного шляхтича звісткою, нібито з'явився указ нищити ляхів «і (за це) нічого не буде»⁶¹. Восени 1854 р. уманський земський справник доповідав київському губернатору, що у с. Мазурові чутки про різанину, яка має відбутися у день св. Пасхи, «поширюється серед кріпосних селян дедалі більше». Він повідомляв, що і в с. Паланочці «між жінками почали гуляти чутки, що цього (1854) року у день св. Пасхи... будуть різати дворян-поміщиків і ляхів»⁶². У квітні 1858 р. уманський земський

справник рапортував начальству, що в с. Росішки селяни перешіптуються, буцімто місцевий коваль «заготовляє списи, сокири і ножі з метою різати ними панів і ляхів», і це відбудеться 15 травня⁶³. Наприкінці 40-х рр. XIX ст. про близьку розправу з панами гомоніли й селяни Волині⁶⁴.

У докапіталістичній Західній Європі серед селян також поширювалися всілякі чутки, але не про майбутню різанину, а про викрадення «циганами» дітей, про наміри уряду підвищити податок на сіль, про політичні змови тощо, причому там «чутки і бунти були неподільними, де б вони не відбувалися і якими б не були їхні масштаби»⁶⁵. Соціальна фантазія ж селян Правобережної України у 30–50-х роках XIX ст. у цьому відношенні була жорстокішою, проте здебільшого не виходила за рамки бунтівних погроз, рідко супроводжувалася кривавими експесами. Однак у регіоні, де у XVIII ст. нуртувала гайдамаччина, вона сіяла паніку серед поміщиків і непокоїла владу. Чиновник для особливих доручень повідомляв київського губернатора на початку 1826 р. про вперті чутки поміж селянами про грядущу різанину, яка має відбутися у Вербну неділю, спонукала багатьох поміщиків Уманщини спішно податися в Умань, що лише дало привід для нових чуток серед селян⁶⁶.

Привід для появи і поширення серед неграмотного селянства бунтівних чуток міг бути найнесподіванішим, їхній зміст – найбезглуздішим. Скажімо, у липні 1849 р. підданий графів Браницьких із с. Ліщинова Васильківського повіту Гордій Шелен, спостерігаючи за працею топографів, здивував односельців звісткою, що «це здійснюють перемир'я землі, після чого буде одне панство й одне царство, будуть степи вільні, а завтра, 29 червня, на свято Петра і Павла вибиратимуть у Києві нового царя, і тому цар дозволить москалям погуляти впродовж трьох днів, (ті) виріжуть панів-ляхів та підпанків, а селяни стануть вільними»⁶⁷.

У поширюваних серед селян чутках про винищення «ляхів» та «жидів», яке відбудеться неодмінно на велике православне свято, частіше фігурували «ляхи», рідше – «жиди». Саме в «ляхах» кріпаки бачили своїх найзапекліших ворогів. Але в слово «лях» вони вкладали не етнічний чи релігійний, а соціальний зміст. Українське селянство загалом не відзначалося ксенофобією. Обминув його і релігійний фанатизм – до католиків та інших іновірців селяни ставилися цілком толерантно. Тадей Рильський зазначав, що «серед (українського) народу ви часто почуєте, що католики, як і православні «вірять в одного Бога і в Ісуса Христа, тільки в них інакше правиться», що католицький священик читає в церкві те ж самісіньке, що і православний, «лише не з того кінця». Звичайно, і для українського селянина під впливом церкви «жид» був «христопродавцем», проте не Антихристом – «огидним розпусником, який чинить перелюб зі своєю донькою»⁶⁸, – як для селянина західноєвропейського. Тут гору брала його традиційна віротерпимість. Із позицій віротерпимості, навіть з повагою, ставиться він і до іудаїзму, вважаючи, що «жиди вірять в одного Бога» і що це «дуже стара й дуже тверда віра». Отож, слушно вважав етнограф, вороже ставлення українського селянства до «панів-ляхів» і «жидів» «мало зовсім інше, не релігійне підґрунтя»⁶⁹. На його думку, яка знаходить підтвердження в історичних джерелах, у XIX ст. на Правобережній Україні «під впливом перебігу історичних подій у слові «лях» майже зник його національний зміст, і воно стало синонімом слова «пан»⁷⁰. Селяни мали намір винищити не поляків, а поміщиків-поляків, взагалі шляхтичів (їх, за даними канцелярії генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, у 1840 р. налічувалося понад 410 тис.⁷¹), бо однаково ненавиділи і поміщиків, і безземельну шляхту, яка здебільшого працювала адміністраторами маєтків.

Отже, селяни вороже ставилися не до всіх євреїв, а лише до «поганих», тобто до тих, які не менше від «панів-ляхів» діяли їх своїм здиством та приводили до цілковитого зuboжіння (лихварів, професія яких викликала серед про-

стого люду не лише Правобережної України, а й усієї Європи, «презирство, змішане із заздрістю»⁷², орендарів, шинкарів). Із «хорошими» євреями вони нерідко краще ладили, ніж зі своїми одноплемінниками-мироїдами. Так, на початку 1826 р. у м. Ольшаниця Васильківського повіту соцький графині Браницької Семен Терещенко своїм родичам казав: «Якщо москалі будуть різати, то й ми з ними виріжемо всіх багатіїв, передусім Осипа та Давида Очеретяних, вільноживучих; Шмуліса-жида ж залишим, бо добра людина»⁷³.

Губернії Правобережної України (Київська, Волинська, Подільська) лежали в зоні «смуги осілості» євреїв, яких там у 1840 р., за даними канцелярії генерал-губернатора, налічувалося понад 457,5 тис. осіб⁷⁴, тобто 8,9% від загальної кількості населення. Проживали євреї, за словами Д.Бовуа, переважно «в жалюгідних населених пунктах, званих містечками»⁷⁵. 9 грудня 1804 р. царський уряд «Положенням про євреїв» дозволив їм купувати землю, але без кріпосних селян, натомість заборонив тримати «ні під своїм, ні під чужим іменем» шинки та постоялі двори «в селах і біля великих доріг», навіть проживати там, «хіба що проїздом»⁷⁶. Однак місцеві євреї, які традиційно мали шинкарство одним з основних джерел прибутків, знаходило способи, як обійти цей закон, особливо заборону торгувати спиртними напоями. У цьому їм, поза сумнівом, сприяли власники маєтків⁷⁷, з якими євреї-шинкарі справно розплачувалися за оренду місцевих «питейних» закладів. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов повідомляв, що в підвладному йому регіоні 80% євреїв займалися, головним чином, торгівлею, в тому числі – горілкою, та давало селянам горілку в борг під заклад майна, навіть майбутнього врожаю⁷⁸.

Це ж практикували євреї-шинкарі і на Правобережній Україні, тим паче, що у зв'язку з поверненням у Російській імперії в 1827 р. до системи винних відкупів і нестачею охочих займатися відкупами (це призводило до зниження цін на напої та, відповідно, до збитків казни) уряд мусив поступитися своєю принциповістю і знову допустити євреїв до безпосередньої торгівлі спиртним⁷⁹. Отож, споювання й розорювання селян тривало. Волинський губернатор повідомляв у 1838 р., що практика євреїв-шинкарів «згубно впливала на моральність селян, підривала їхній добробут і приводила їх до крайнього зубожіння»⁸⁰. Самі селяни здавна скаржилися, що місцеві шинкарі, при потаканні з боку маєткової адміністрації, «продають їм горілку фальшивою квартою і відпускають людям одні помії, і надто обраховують їх. І коли б якийсь господар заборгував їм..., то йому...влаштовують екекцію, у ніщо перетворюють підданих і доводять їх до розору»⁸¹.

Євреї нерідко прибирали до своїх рук окремі, найприбутковіші, селянські заняття (оренда млинів тощо). Сучасник, вочевидь перебільшуючи, повідомляв, що «усім, що могло б поліпшити селянську долю, негайно користувалися євреї»⁸². Ясна річ, що усе це вносило напругу у стосунки між значною частиною селян і цією національною меншиною. Причому ця напруга виростала не на національному чи релігійному, а на соціальному ґрунті. У місцевих єврейських селяни бачили передусім своїх пригноблювачів і здирців, не вникаючи в питання, що спонукало більшість євреїв займатися лихварством, шинкарством та орендою.

Таким чином, соціальні настрої та уявлення правобережного селянства у 20–50-х рр. XIX ст. мали як загальне спрямування, так і місцеву специфіку, викликану особливостями його соціально-економічного становища, історичними традиціями, складним політичним розвитком Правобережжя, впливом міжнародних подій, передусім пов'язаних із соціальними рухами селян Галичини, з якими правобережне селянство підтримувало контакти. Селяни Правобережної України вважали свій суспільний статус несправедливим і нестерпним, чітко усвідомлюючи себе основним годувальником суспільства. Вони ратували за звільнення з кріпацтва, за рівні права з іншими станами, за передачу в їхню влас-

ність поміщицьких земель. Значного поширення серед них набули зрівняльні ідеї, на яких позначився процес майнового та соціального розшарування в сільських громадах. Виправдання своїм соціальним вимогам вони знаходили не стільки у релігійних ідеалах, скільки в ідеалізованій ними національній історичній традиції. Соціальні уявлення селян, при відсутності в них ксенофобії та релігійного фанатизму, істотно позначилися на ставленні селян до поміщиків-поляків і євреїв-лихварів, орендарів, шинкарів. Рівнем і характером своєї соціальної свідомості, попри її місцеву специфіку, правобережне селянство практично не вирізнялося від європейського.

¹ *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – Ч.1. – С.64.

² Генерал-губернатор Правобережної України повідомляв, що випадки помсти селянам із боку польської шляхти «були тоді повсюдні» (*Клебановский П.* К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году // *Киевская старина.* – 1905. – №6. – С. 467).

³ *Самарин Ю.Ф.* Сочинения. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.2. – С.65.

⁴ *Г.* Воспоминания подольского старожила о временах крепостного права // *Киевская старина* – 1898. – №2. – С.50.

⁵ Статистическое описание Киевской губернии, изданное Ив. Фундуклеем. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.2. – С.326.

⁶ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 2256. – Арк.22.

⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.451. – Спр. 98. – Арк. 167.

⁸ На Правобережній Україні державних маєтків у 40-х роках XIX ст. налічувалося лише 464. (*Шульгин В.Я.* Юго-Западный край под управлением Бибикова // *Древняя и новая Россия.* – 1879. – Ч.V–VI. – С.90).

⁹ Там же. – С. 90.

¹⁰ Русский архив. – 1884. – Кн.3. – С.26–27.

¹¹ Статистическое описание Киевской губернии... – Ч. 2. – С.334.

¹² *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). / Пер. з фр. – К., 1996. – С.32.

¹³ Французький історик Д.Бовуа слушно зазначив, що «росіянам не треба було багато робити для того, щоб завоювати симпатію українського народу – позиція польських землевласників просто штовхала його в російські обійми» аж до кінця XIX ст. (*Бовуа Д.* Вказ. праця. – С. 29).

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 398. – Спр.74. – Арк. 132.

¹⁵ Центральний державний історичний архів Росії в Санкт-Петербурзі (далі – РЦДІА Санкт-Петербург). – Ф. 1286 – 1846 р. – Оп.10. – Спр. 969. – Арк. 116.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – Арк. 124 зв. – 125.

¹⁷ Там само. – Арк. 241 зв., 243.

¹⁸ Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. – К., 1985. – С. 286.

¹⁹ Там само. – С. 238.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – Арк. 243.

²¹ Там само. – Арк. 87 зв. – 88.

²² Європейське селянство вважало себе годувальником суспільства, про що переконливо свідчать хоча б твори селянських поетів: Вільяма Ленгленда («Видіння про Петра-Орача») та Вернера Садівника («Селянин Гельмбрехт»).

²³ *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения // *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.* – К., 1991. – С. 43.

²⁴ Історичні пісні. – К., 1961. – С.715.

²⁵ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963. – С.99, 103.

²⁶ *Драгоманов М.П.* Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876. – С.381.

²⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп. 162. – Спр. 171. – Арк. 1.

²⁸ *Савченко И.* Отрывок из записок бывшего крепостного // *Киевская старина.* – 1899. – №8. – С.59.

²⁹ Сикорский В. Из воспоминаний потерпевшего во время крестьянских волнений 1855 года // Там же. – 1882. – №4. – С.86.

³⁰ Клибанов А. Народная социальная утопия в России. XIX век. – Москва, 1978. – С.9.

³¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 165, 167.

³² Там само. – С. 166.

³³ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1903. – №4. – С. 9.

³⁴ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С. 165–167.

³⁵ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – С.39.

Михайло Драгоманов записав цікаву розповідь сліпого лірника про виконання ним у Ніжині цієї пісні для місцевої поміщиці. У ній є такі слова:

Уже тепер Правда у панів в темниці,
А щира неправда з панями в світлиці.
Уже тепер Правда в панів у порога,
А щира неправда сидить конєць стола.
Уже тепер Правда у панів під ногами,
А тая неправда сидить із панями...

(Драгоманов М.П. Указ. соч. – С. 188–189).

³⁶ Про це свідчить, зокрема, один із апокрифів («Слово про Адама і Єву»), в якому йдеться про те, що Бог, хоч і прогнав Адама та Єву із раю, та все ж виділив їм для прохарчування 1/7 раю. Проте диявол дозволив їм обробляти цю землю на певних, фатальних для них, умовах: «Диявол же не даст ему (Адаму) орати, глаголяше ему: напиши мне рукописание свое да еси мой, тога землю мою работай. Адам рече: чья земля, того еси и аз, и чада мои... Дьявол же обрадовался велико и рече: тако запиши мне. И взят плеча и написа рукописание си и рек: чья есть земля, того и аз, и чада моя. И дьявол взял рукописание Адамово и держание». (Клибанов А. Указ. соч. – С. 16).

³⁷ Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX століття. – К., 2004. – С. 319–354.

³⁸ Сикорский В. Указ.соч. – С. 99.

³⁹ Революционная ситуация в России в середине XIX века. – Москва, 1978. – С.45.

⁴⁰ Драгоманов М.П. Указ. соч. – С. 217–218.

⁴¹ Там же. – С.220.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 799. – Спр. 235. – Арк. 12–12зв.

⁴³ Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1994. – С.156.

⁴⁴ Там же. – С.159.

⁴⁵ Заможні селяни («багатирі») будували свій добробут не завжди важкою працею та господарською умілістю, а й нерідко шляхом паразитування на праці убогіших односельців. Кореспондент «Земледельческого журнала» у 1834 р. писав, що заможні господарі позичають біднякам «гроші на сплату державного податку, відправляють замість них підводи, постачають їх посівним матеріалом, – за всі ці ж добродіяння користуються їхніми земельними ділянками, які їх же змушують обробляти. Начальство, їдучи селянським полем, побачить, що кожен на своїй землі порається коло хліба, але коли наступить пора жнив, то побачить, що в стодолах бідняків немає жодного снопа, і вони ще з осені просять у багатих хліба, заставляють їм свої польові наділи і ходять замість них на панщину. Багатії ці, немов п'явки, суть кров із бідних...». (Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття // Нариси з історії України. – Вип. VIII. – К., 1939. – С.119. Чинovníк-економіст Г.Гохгут повідомляв у середині 40-х років XIX ст., що чимало заможних селян тримали менше від потреби наймитів і робочої худоби, бо «більшість селян були у них у боргу і відпрацьовували у вигляді допомоги за чарку вина» (Гохгут Г. Хозяйственное обозрение Киевской губернии // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1847. – №6. – С.43). Про це ж повідомляв генерал-губернатора Правобережжя оверуцький справник із Волині: «... при відсутності влади і нагляду самі нічого не роблять, а за горілку та частування змушують працювати на них найбідніших» (ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 452. – Спр.67. – Арк.9).

Селяни, які відчули на собі гноблення з боку односельця-багатиря, говорили, що він «із сімох захвате, а одному заплаче».

⁴⁶ Історичні пісні. – К., 1961. – С.678.

- ⁴⁷ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.155.
- ⁴⁸ Н.М. Материали для новейшей истории Юго-Западного края // Киевская старина. – 1899. – №4. – С.416.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – Арк.87.
- ⁵⁰ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.109, 202.
- ⁵¹ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1903. – №4. – С.12.
- ⁵² Селянський рух на Україні. 1826–1849. – К., 1985. – С.290.
- ⁵³ Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.169.
- ⁵⁴ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.203.
- ⁵⁵ ДАКО. – Ф. 2. – Оп.169. – Спр. 67. – Арк. 6.
- ⁵⁶ Иконников В.С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–27 гг., в связи с событиями того времени (по архивным материалам). Оттиск из «Сборника в честь В.И.Ламанского». – Санкт-Петербург, 1905. – С.79.
- ⁵⁷ ДАКО. – Ф.2. – Оп.168. – Спр.201. – Арк.7–8.
- ⁵⁸ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.157–158.
- ⁵⁹ Зокрема, погрожували фізичною розправою шляхті та євреям у 1826–1827 рр. селяни містечка Тетієво Таращанського повіту, сіл Бачку рине та Скитки Липовецького повіту, Білоцерківської економії графині Браницької, всієї Південної Київщини (Иконников В.С. Указ. соч. – С.61–79).
- ⁶⁰ ДАКО. – Ф. 2. – Оп.161. – Спр.107. – Арк.1.
- Найімовірніше, селянка у цьому разі згадала про заборону папською курією католикам ще у середині XVIII ст. торгувати чи «мати будь-яку іншу спільну справу» з євреями (Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Санкт-Петербург, 1907. – Т.2. – С.139–144).
- ⁶¹ ДАКО. – Ф.2. – Оп.162. – Спр.171. – Арк.1.
- ⁶² Там само. – Оп.169. – Спр.67. – Арк.5–6; Спр.76. – Арк.1.
- ⁶³ Там само. – Оп.173. – Спр.32. – Арк.39.
- ⁶⁴ Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки АН СССР. – 1950. – №34. – С.103.
- ⁶⁵ Дельмо Ж. Указ. соч. – С.149.
- ⁶⁶ Иконников В.С. Указ. соч. – С.76.
- ⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.799. – Спр.235. – Арк.1.
- ⁶⁸ Дельмо Ж. Указ. соч. – С.175.
- ⁶⁹ Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1903. – №4. – С.12.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Бовуа Д. Назв. праця. – С.68.
- ⁷² Гуревич А.Я. Ростовщик // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.413.
- ⁷³ Иконников В.С. Указ. соч. – С.62.
- ⁷⁴ Бовуа Д. Назв. праця. – С.68.
- ⁷⁵ Там само. – С.67.
- ⁷⁶ Щербак М.Г. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2004. – №6. – С.19–20.
- ⁷⁷ Їм лише у Волинській губернії в 1851 р. належало 410 діючих винокурень, 65 з яких (16%) перебувало в оренді (ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.452. – Спр.65. – Арк.10–18).
- ⁷⁸ Высочков Л. Николай I. – Москва, 2003. – С.327.
- ⁷⁹ Там же. – С. 328.
- ⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 2508. – Арк. 13.
- ⁸¹ РЦДІА Санкт-Петербург. – Ф.823. – Оп.3. – Спр.806. – Арк. 62, 179.
- ⁸² Бовуа Д. Назв. праця. – С. 95.

The article examines the specific features of social psychology of serf peasantry of Right-bank Ukraine of the second quarter of XIX century, investigates attitude of peasantry to property, agricultural work, freedom, peculiarities of reflection of social mood and ideas in sphere of national relations in the village.